

Pristup kritičkoj analizi pojma tranzicije

MLADEN LAZIĆ
Filozofski fakultet
Beograd

Pojam tranzicije je danas, verovatno, jedan od najčešće korišćenih u društvenim naukama. U skladu s tim uzima se da je njegovo značenje samorazumljivo: ono podrazumeva istorijski specifičan oblik prelaza jednog tipa društva u drugi - socijalizma u kapitalizam (u stvari, to značenje se sužava na preobražaj centralno/istočnoevropskih društava, uz dodatak, poslednjih godina posebno atraktivne Kine). S obzirom na taj sadržaj, pojam tranzicije bi pripadao širokoj teorijsko-hipotetičkoj mreži sociologije razvoja, dakle disciplini unutar koje su suparničke teorijske paradigme tek početno konstituisane (uprkos ne tako kratkom periodu njihovog konstituisanja), pa su i najznačajniji interpretacijski problemi još široko otvoreni (up. Popović, Ranković, 1981; na ovu tačku ću se kasnije vratiti). Međutim, problematičnost postojećih teorija društvene promene jedva da ima bilo kakvog odjeka na aktuelne diskusije o tranziciji. One se, po pravilu, kako unutar kruga praktičara tako i među naučnicima, svode na tehničko-instrumentalna pitanja: kako, kojim sredstvima, u kojem roku izgraditi u bivšim socijalističkim zemljama društvene oblike (na prvom mestu institucionalnu mrežu, i to u ekonomiji i politici) karakteristične za savremeni Zapad.

Redukcija složenog teorijskog problema na instrumentalnu dimenziju postiže se prećutnim prihvatanjem niza pretpostavki, od kojih ću pomenuti samo nekoliko. Opšta volja stanovništva zemalja u tranziciji da žive u društvu organizovanom na kapitalistički način uzima se kao po sebi razumljiva. Naravno, teško da bi se postojanje takve opšte volje moglo dovesti u sumnju u periodu neposrednog sloma socijalističkih režima (iako se ni tada ona nije mogla izjednačiti sa voljom svih - da se poslužim tom rusovskom distinkcijom). Ali, posle samo nekoliko godina iskustava prelaznog perioda, obogaćenih ekonomskim, političkim i socijalnim krizama, pojavili su se značajni indikatori koji upućuju na preispitivanje pomenute pretpostavke (najvažniji su ovde izborni uspesi socijalističkih stranaka u nizu istočnoevropskih zemalja). Nije, pri tom, toliko važna činjenica raširenosti ili dubine kolebanja stanovništva u pogledu ciljeva promena, pa ni problem odnosa inertne većine ("mase") i aktivne manjine ("elite") u procesu društvene transformacije. Ono što ovim želim da istaknem je značaj uvida da će zaoštavanje društvenih sukoba, koje će neizbežno pratiti dalji tok socijalnih promena, nametnuti proširenje dosadašnje teorijske perspektive: tehničko-instrumentalni problemi tranzicije moći će se smisleno analizirati tek kada se ovoj pristupi kao kompleksnom procesu društvenog preobražaja koji ima svoje istorijske i situacione pretpostavke, konfliktne aktore, alternativne ishode i tsl. - pri čemu se svaka od ovih tačaka različito osvetljava u okviru različitih teorijskih paradigmi.

Formalno gledajući, tranzicija se može, kao što je u prethodnoj rečenici implicirano, razložiti na tri momenta: na ishodište (socijalistički sistem), cilj kretanja (kapitalizam) i sam tok transformacije. Instrumentalni pristup je svaki od ta tri momenta uzimao kao dat, odnosno teorijski neproblematičan. Socijalizam se shvata kao sistem koji počiva na političkoj determinaciji. Kapitalizam se interpretira kao sistem u kojem tržišna privreda počiva na privatnom vlasništvu, a njihov nerazdvojni pratilac je demokratski politički poredak. Sam prelaz se nastoji operacionalizovati kao, u osnovi, skup tehničkih procedura pomoću kojih će se jednopartijski politički monopol transformisati u predstavnički parlamentarni sistem (jednostavan zadatak, činilo se, koji je praktično obavljen na samom početku tranzicije, kao njen inicijalni

energetski mehanizam), a državno vlasništvo preobraziti u privatno (teži problem, za čije se rešenje prave različiti modeli, s uverenjem da će princip pokušaja i pogreške izlučiti najpovoljniju varijantu). Sve tri pomenute pretpostavke su, međutim, ne samo izrazito simplifikovane nego, u mnogim svojim aspektima, i netačne. Stoga one onemogućavaju analizu aktuelnog toka društvenih promena u istočnoevropskim zemljama, pa na kraju krajeva ograničavaju i delovanje onih aktera koji nastoje da u tim procesima imaju vodeću ulogu. Zato će se sada svaka od njih sažeto ispitati.

Na jednostranost, pa i neplodnost opšteprihvaćenog određenja socijalizma kao politički naddeterminisanog društva, ukazivano je ranije (up. Lazić, 1994) i ta se argumentacija ovde neće u celini izlagati. Zadržaću se samo na jednoj konsekvenci tog stanovišta, koja je posebno važna za našu temu. Naime, ako je politički monopol, uobličćen u jednopartijskom sistemu u kojem je moć koncentrisana na oligarhijskom vrhu organizacije (ili čak u rukama njenog vođe), ono što predstavlja osnovu na kojoj počiva celokupan način reprodukcije socijalističkog društva onda, po logici stvari, ukidanje tog monopola eo ipso znači destrukciju tog istorijski specifičnog društvenog oblika. Svi karakteristični obrasci funkcionisanja socijalizma - u politici, ekonomiji, kulturi - morali bi, u relativno kratkom vremenskom periodu, biti uklonjeni zajedno s temeljem na kojem su počivali. Pluralizacija politike implicira njenu demonopolizaciju, a zastupanje posebnih interesa od strane pojedinačnih stranaka moralo bi samo po sebi voditi ograničavanju domašaja političke sfere u celini, rezultirajući međusobnim odvajanjem društvenih podsistema. Naime, mogućnost da se institucionalizuju različiti, pa i konfliktni interesi, znači da oni sami jedan drugom postavljaju granice, pri čemu se uslovi unutar kojih se ti (ukupni) interesi konstituišu moraju ostaviti izvan intervencije svakog pojedinačnog interesa. Drugim rečima, pluralizacija bi morala izdizati granicu između države i građanskog društva. Tako bi predstavnički politički sistem već svojim uspostavljanjem oslobađao prostor za autonomno funkcionisanje ekonomije, koja tada može imati samo tržišnu formu (jer se drugi oblici regulacije ukidaju), kao i kulture (jer je ona, između ostalog, i područje unutar kojeg se oblikuje sama interesna raznolikost).

Naravno, privatizacija i tržišna reorganizacija ekonomije našli su se na dnevnom redu odmah po rušenju starih režima u svim (bivšim) socijalističkim zemljama. Isto tako može izgledati prirodno da je posle neposredno entuzijastičkog uverenja o brzini ekonomske transformacije došlo do otrežnjavajućeg shvatanja kako taj proces zahteva izvesno vreme. Pa ipak, ovde se ne radi samo o pogrešnoj proceni tempa promena. Pre svega, s obzirom na način istorijskog konstituisanja kapitalizma, tranzicija pretpostavlja izmenjen redosled promena. Iako su se neki važni elementi koji su ugrađeni u liberalnu državu rađali relativno nezavisno od uspostavljanja građanskog društva (Habeas corpus act i parlamentarno ograničavanje vlasti monarha u Engleskoj npr.), ipak je, u celini, tek na pretpostavci diferenciranog građanskog društva moglo izrasti moderno političko predstavništvo partikularnih interesa. Teškoća istočnoevropskih društava je, znači, pre svega to što se u njima temelji društvene organizacije nastoje izgraditi "odozgo", preko (političkih) institucija koje bi trebalo da počivaju na tom temelju.

Izlazi, znači, da "politički determinizam" nastavlja da igra svoju ulogu, s tim što sada nastoji ne samo da sebe samog ukloni već da istovremeno osigura konstituisanje činilaca građanskog društva. Jer, i to je druga ključna tačka, socijalizam nije bio sistem u kojem je postojala puka dominacija jednog podsistema (političkog) nad drugima, pa su ovi predstavljali samo epifenomene vlasti, nego je on počivao na ponovno uspostavljenoj prisilnoj integraciji svih podsistema, koja je razorila uslove za reprodukciju građanskog društva. Drugim rečima, totalizacija društva u socijalizmu imala je kao rezultat to da pojedinačne društvene sfere ne mogu samostalno da egzistiraju, da se moraju međusobno "oslanjati" da bi opstale (bez kontrole nad

ekonomijom ne bi se mogao održati politički monopol; bez državne "intervencije" preduzeća ne bi mogla poslovati itd.). Iz toga, dalje, sledi da parcijalne promene unutar jedne sfere - rađaju tendencije da se ta sfera "rekonstruiše" prema prethodnom obrascu, tendencije koje se trajno formiraju ne samo unutar nje nego i drugih sfera, i ne samo kao puka inercija starog. Nastojanje, npr., da država zadrži značajnu redistributivnu ulogu nije posledica samo logike vlasti (koju ta uloga ušvršćuje) već i ekonomske krize (jer su preduzeća nesposobna za tržišni opstanak), pa i društvenih konflikata (protest stanovništva koje tone u sve veće siromaštvo, pa stoga počinje uzastopno da nagrađuje na izborima socijalističke partije u nizu istočnoevropskih zemalja, s konsekvencom usporavanja tranzicijskih promena). Najzad, ideja o političkoj naddeterminanti implicitno sugerije mogućnost "reza" između prethodnog i novog sistema odnosa koji bi se bazično uspostavio već samim početkom tranzicijskog procesa. Na taj se način celokupan "prtljag" ranijih odnosa, institucija, vrednosti pojavljuje kao kontingentan, s pretpostavkom da se može odbaciti po volji učesnika društvenog preobražaja. Ne samo dosadašnje iskustvo istočnoevropskih zemalja, međutim, nego i raniji tok prelaska iz feudalnog u kapitalistički poredak pokazuje da niz oblika društva koje se menja urasta u nastajuće odnose, saodređujući njihovo formiranje (ovo je u klasičnom obliku pokazao još Tokvil).

Sada ću preći na drugu tačku, na preovlađujuće shvatanje kapitalističkog sistema kao rezultata kojem proces tranzicije vodi i koji, stoga, odlučujuće utiče na sam tok društvenih promena. Ovde je važna činjenica to da je na Zapadu tokom 1980-ih godina došlo do značajnog redefinisanja pojma kapitalizma. Kriza koja se zaoštravala tokom cele prethodne decenije bila je rezultat iscrpljivanja kejnzijanskog modela akumulacije. Taj je model počivao na visokom stepenu koncentracije kapitala, sporazumevanju predstavnika kapitala i organizovanog rada (sindikata), aktivnoj ulozi države u procesu akumulacije (vlasničkoj, redistributivnoj, legitimacijskoj) i međunarodnoj dominaciji SAD (up. Lazić, 1988; Bowles i Edwards, 1991). Sve četiri uporišne tačke ovog modela bile su dovedene u pitanje, ali je za glavno izvorište krize proglašena nesrazmerno narasla regulaciona uloga države. Slom socijalističkih sistema tako se odigravao u periodu vrhunca prevlasti neoliberalne interpretacije kapitalizma. Iako je na praktičnom planu neoliberalizam postigao prvenstveno formalne (privatizacija državnog vlasništva) i redistributivne učinke (redukcija "socijalne države", preraspodela dohodaka u korist najbogatijih slojeva), ne uspevajući da značajnije podigne stopu privrednog rasta, on je u istočnoevropskim zemljama prihvaćen kao obrazac društveno-ekonomske restrukturacije. Ovo je, naravno, utoliko razumljivije ukoliko je socijalizam bio doslednije redukcionistički shvaćen kao "etatistički" sistem.

Na ovom mestu se problemi granaju u dva smera: jedan se odnosi na mogućnost da se savremeni oblik globalne društvene organizacije zasniva na prošlovekovnim pretpostavkama autonomije građanskog društva od države; a drugi je u vezi s posledicama koje tekuće razumevanje kapitalizma proizvodi unutar društava u tranziciji. Kada je reč o prvom problemu, njegova formulacija ukazuje na odgovor. Kejnzijanski model nije nastao kao rezultat nametanja određene doktrine dotadašnjem zdravom konkurentskom privrednom mehanizmu već je bio nužan odgovor na uslove koji su proistekli upravo iz spontanog delovanja konkurencije. Pri tome je državno vlasništvo (čije je širenje najvećim delom bilo posledica vladavine socijalde-mokratskih stranaka i osiguravalo je pacifikaciju društvenih konflikata) kontingentno za ovaj model (kao što je i inače pravni oblik vlasništva u kapitalizmu sve podređeniji ekonomskom), dok odlučujuću ulogu imaju upravna ovlašćenja (bilo da su formalizovana, ili proizlaze iz monopolskog, posredničkog i sl. položaja). Drugim rečima, pošto se stepen koncentracije kapitala ne može dugoročno radikalnije smanjivati, regulaciona uloga opšte agencije (države) ni sama ne može biti drastičnije redukovana (osim po cenu uzdizanja nekih posebnih monopola). Ona je, naime, samo posledica

akumulacijskog procesa čiji su učinci globalni po svom karakteru i mogu se kontrolisati samo na nadindividualnom planu. Ekologija je tu najjasniji primer, no slično stoji stvar i sa elementima socijalne države. Neoliberalna politika je, kao što je pomenuto, između ostalog dovela do izrazite preraspodele dohodaka u korist najbogatijih slojeva društva (v. podatke o tome za SAD u Kalanj, 1994), uz istovremeno smanjenje obima beneficiranih usluga za siromašnije slojeve, a marginalizovanje uloge sindikata je bilo jedno od sredstava pomoću kojih je to učinjeno. Održavanje takvih odnosa može imati dve konsekvence: ili zaoštavanje društvenih konflikata, ili duboku sistemsku fragmentaciju, pa i atomizaciju društva, pri čemu su u oba slučaja dugoročne posledice za akumulaciju nepovoljne.

Pogledajmo sada, ukratko, drugu problemsku liniju, povezanost neoliberalnog shvatanja kapitalizma s aktuelnim procesom tranzicije. Apsolutizacija tržišnih regulacionih mehanizama u istočnoevropskim zemljama javlja se, naravno, kao protivteža njihovom dosadašnjem radikalnom potiskivanju, kao što je i neselektivno "otvaranje prema svetu" puka reakcija na raniju autarkiju. Potpuno uklanjanje države kao unutrašnjeg i spoljašnjeg ekonomskog regulatora direktno vodi u periferijalizaciju (većine) ovih društava. Upravo je istočnonemačko iskustvo na širokom planu pokazalo destruktivne potencijale nesputane individualnoprofitne usmerenosti (koja je uništavala preduzeća sposobna za tržišno poslovanje; niz pojedinačnih takvih primera može se naći i u drugim bivšim socijalističkim zemljama). Dakle, neoliberalna doktrina pomaže da se u što kraćem roku ostvari osnovni cilj Zapada u odnosu na nekadašnji "istočni blok" da se on otvori prema svetskom kapitalističkom sistemu i integriše u njega, ali (nužno) kao polu/periferija, što znači kao polje slobodnog poslovanja za korporacije centralnih zemalja. U ovom odnosu se civilizatorsko delovanje kapitalizma pojavljuje samo marginalno, zahvatajući pojedine regije i društvene grupacije, dok se u celini postižu degradirajući učinci na ekonomskom i socijalnom planu (barem u relativnom smislu stalnog širenja jaza između dva sveta). Može se, naravno, primetiti da se dinamika modernog odnosa centar/periferija oblikovala upravo u vreme uspona i vrhunca "socijalnog kapitalizma", pa da, znači, opšta logika sistema mora nadilaziti njegove pojedine manifestacije. Ne treba, međutim, zaboraviti ni to da su se na kraju tog perioda javila i upozorenja na moguće globalno destruktivne posledice "nejednakog rasta" odnosno "razvoja nerazvijenosti", i na to da se rešenje tog problema ne može tražiti u smanjenju već upravo u povećanju nivoa opšte društvene regulacije, uz njeno postavljanje na nove osnove.

Najzad, pomenuću ovde još samo jednu činjenicu, koja nipošto nije najmanje važna: sve zemlje polu/periferije koje su do sada uspešno prevladale (ili su na putu da prevladaju) zaostalost, učinile su to kombinacijom privatne inicijative i aktivne državne regulacije (Japan, Južna Koreja, Tajvan itd.). Neoliberalno shvatanje kapitalizma izbacuje tako iz modernizacijskog instrumentarija jednu od dve neophodne poluge. Sumarno rečeno, ovo shvatanje - bez obzira na to koliko uspešno može reorganizovati novu "faznu akumulaciju" na Zapadu (što je malo verovatno) - udaljava istočnoevropske zemlje od željenog cilja tranzicije: strukturalnog izjednačavanja sa zemljama razvijenog kapitalizma. Za izbor racionalne strategije tranzicije neophodno je, znači, redefinisati aktuelno razumevanje kapitalističkog sistema.

Najznačajniji problemi koji se javljaju u vezi s interpretacijom tranzicije možda su, ipak, oni koji se odnose na samo shvatanje prelaska iz jednog društvenog sistema u drugi. Ovde ću razmotriti nekoliko takvih problema, a počecu s filozofsko-istorijskom pretpostavkom koja leži u osnovi tekućeg razumevanja tranzicije. Naime, i opšta empirijska svest i njeno teorijsko uobličavanje pretpostavljaju, kao po sebi razumljivo, da se istočnoevropska društva sada vraćaju u "normalan" istorijski tok kapitalističkog razvoja. Drugim rečima, socijalistička "epizoda" tumači se kao odstupanje od evolutivne linije istorijskog razvoja, koja vrhuni savremenim tržišno organizovanim demokratskim društvom (čak u toj meri da se ono označava kao "kraj istorije"). Opšta razvojna teorija time se opasno približava klasičnom jednoli-

nijskom evolutivnom shvatanju istorijskog kretanja, pri čemu se višedecenijska aberacija "političkog društva" može interpretirati (ako to još ikoga zanima) samo pomoću ad hoc hipoteza. No, već taj nerazjašnjen odnos između istorijske nužnosti i slučajnosti pokazuje da u pristupu postoje značajne slabosti.

Kada se sa opšteg plana ovo pitanje prevede na poseban sociološki, onda se suočavamo sa tendencijom da se tranzicijski problemi analiziraju kao tipični modernizacijski, u okvirima postavljenim teorijama formulisanim tokom 1960-ih godina. Tako se razvijena društva Zapada pojavljuju kao model koji pokazuje put nerazvijenim društvima, obrazac koji treba slediti, odnosno budućnost koja će se dostići ako se primene odgovarajući ekonomsko-politički instrumenti. U ovom se okviru socijalistički sistem može pokazati kao neadekvatan modernizacijski model, koji se mora temeljno rekonstruisati (prema pluralističkom i privatnovlasničkom obrascu) da bi se postigli željeni rezultati. Zapad, pri tom, može (i treba) da igra aktivnu ulogu, tako što će pružiti finansijske, tehnološke, edukacijske, ekspertske i slične usluge, za koje je, naravno, pretpostavka široko i bezuslovno otvaranje zemalja koje nastoje da se transformišu. Teškoća sa ovakvim pristupom je to što je on bio mnogo puta primenjivan tokom proteklog perioda u čitavom nizu zemalja "Trećeg sveta", pri čemu po pravilu nije davao (teorijski) očekivane rezultate. Veoma su retke zemlje koje su uspele da smanje jaz u odnosu na razvijeni svet, češće je postignuti tempo rasta bio sporiji (i varijabilniji) od onog na Zapadu (što je povećavalo relativne razlike umesto da ih smanjuje), a ne tako retko je dolazilo i do apsolutnog zaostajanja modernizacijski orijentisanih zemalja (u Africi pre svega). Upravo je empirijski neuspeh klasičnog modernizacijskog modela (koji kao da se sada ponovo otkriva u vezi s Istočnom Evropom) doveo do njegovog povlačenja pred kritikama (prvo) teorije zavisnosti, i (zatim) svetsko-sistemske teorije. Ovi su pristupi ukazali na protivrečan odnos koji se uspostavlja između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju koje svoje zaostajanje nastoje da nadoknade neselektivno primenjujući obrasce razvijene na Zapadu (up. So, 1990). Pojam periferijalizacije, koji je formulisan u okviru tih kritičkih pristupa, razotkrio je mehanizme pomoću kojih su dotadašnji modernizacijski modeli glavne razvojne podsticaje prenosili upravo na razvijene zemlje (transfer viška, širenje tržišta itd.). Pod ovim empirijskim i konceptualnim pritiscima je i u okviru samog modernizacijskog pristupa došlo do značajnih promena, od kojih je za našu temu važno pomenuti nov odnos prema tradiciji. Naime, postalo je jasno da se tradicija ne može tretirati kao puka suprotnost modernosti, koja se povlači kako ova napreduje, već da predstavlja osnovu koja se mora transformisati da bi mogla da se uklopi u dinamičke obrasce koji se uspostavljaju procesom modernizacije.

Na ovom tragu dolazi se do drugog problema koji se postavlja u vezi sa tekućim interpretacijama tranzicije, a to je odnos prema "nasleđu" prethodnog socijalističkog sistema (kao i prema ukupnoj kulturno-istorijskoj prošlosti). Tranzicija se, naime, najčešće shvata kao skup akcija kojima se odnosi, institucije, vrednosti zapadnog društva prenose na tlo istočnoevropskih zemalja koje je prethodno raščišćeno od svih ostataka ranijeg sistema (pri čemu se, doduše, naizgled uspostavlja kontinuitet sa nekadašnjim "predsocijalističkim" nasleđem; no, ovde je obično reč o lažnoj tradiciji, tj. o iluziji o "demokratskim korenima" koji u realnoj istoriji nikada nisu bili odmakli od stidljivog nagoveštaja, u skladu s periferijskim statusom koji su sva istočnoevropska društva izuzev češkog oduvek imala). Teškoća je, naravno, u tome što nikakvog "praznog prostora" - institucionalnog, vrednosnog i sl. vakuuma - nema i ne može biti. Kao što je ranije pomenuto, nasleđena je neravnotežna ekonomska struktura (na čijoj je reprodukciji komandni sistem i počivao - up. Lazić, 1994), koja ne može funkcionisati na tržišnoj osnovi (ovaj tip regulacije, a pogotovo u privredi otvorenoj prema svetu, za dugi period razara samu supstancu ekonomija istočnoevropskih zemalja). U društvu koje je bilo sistemski atomizovano ne mogu se konstituisati stabilniji grupni interesi (slojno, profesionalno

ili na neki drugi način utemeljeni), koji bi predstavljali strukturalnu osnovu trajnijeg stranačkog organizovanja bez kojeg nema održivog predstavničkog političkog poretka. Tradicionalistički vrednosni sistemi i autoritarne inklinacije stanovništva (up. Lazić, ur, 1994) nameću obrasce društvenog delanja koji favorizuju populizam i liderstvo u političkom životu, podstiču smenjivanje kratkotrajnog masovnog aktivizma i dugotrajne apatičnosti, nameću sklonost netoleranciji i radikalističkim orijentacijama (antikomunizam, etnocentrizam, klerikalizam itd.). Dakle, samo ono shvatanje tranzicije koje uzima u obzir zatečene društvene/individualne oblike i razvija strategije njihove postepene transformacije (menjanje/prilagođavanje) prema zahtevima "modernog" (zapadnog) društvenog sistema može računati na realističku analizu problema prelaska iz socijalističkog u liberalno-tržišni tip društva i na uspešnu praktičnu aplikaciju tog razumevanja.

Time se stiže i do poslednje tačke u ovom ispitivanju, a to je problem aktera tranzicije. Prvih nekoliko godina posle sloma socijalističkih poredaka taj se problem u teoriji nije ni postavljao, a onda su ga nametnule praktične teškoće u sprovođenju očekivanih promena. Pitanje aktera je posebno teško bez obzira na to unutar koje teorijske paradigme se interpretira prelaz između dva sistema. Sa stanovišta klasične modernizacijske teorije, čije varijante danas dominiraju pri razmatranju ovog pitanja, društveni preobražaj izvodi modernizacijska elita čija su uporišta u institucijama koje predstavljaju pokretače preobražaja. Reč je, pre svega, o tri tipa institucija odnosno o grupama koje unutar njih deluju: državno-administrativnim aparatima, privatnim (tržišno orijentisanim) preduzećima i obrazovnim/naučnim/kulturnim ustanovama (dakle, o političkim, preduzetničkim i intelektualnim elitama). Da bi se analizirali akcioni potencijali ovih grupa treba imati u vidu, prvo, način na koji je srušen socijalistički poredak u istočnoevropskim zemljama. Najsazetije rečeno (up. Lazić, 1994), vodeću ulogu u tome odigrali su srednji slojevi - a pre svega intelektualni krugovi - čiji je materijalni i, naročito, profesionalni status bio drastično ugrožen unutar starog poretka. Njihov primarni zahtev, za uvođenje demokratskog poretka (koji osigurava uslove za slobodnu delatnost ovih grupa, pa time i za njihov rastući društveni status), svedoči o podsticajima za njihovu društvenu akciju. Taj je zahtev delegitimisao postojeći poredak i time "oslobodio prostor" za ekonomske revandikacije koje je nametala dugotrajna privredna stagnacija. Na ovoj se tački u antisistemski pokret uključilo i šire stanovništvo, pokrenuto idejama o tržišnom preobražaju koje su obećavale brzo dostizanje zapadnih uslova života.

Ova široka društvena koalicija bila je dovoljna da sruši socijalistički poredak, ali je ostavila otvoreno pitanje konstituisanja tržišno/demokratskog društva. Naime, unutar nje nije bilo sloja čiji su interesi bili tako strukturisani da bi se na njihovom temelju mogao izgraditi celovit ("moderan") društveni poredak. Društvena rekonstrukcija počela je trenutnom institucionalizacijom pluralističkog političkog sistema, dok je tržišnu, na privatnom vlasništvu utemeljenu, transformaciju trebalo sprovesti političkim sredstvima, preko državnih aparata. Tako se pojavio ranije pomenuti paradoks da se "političko društvo" razgrađuje putem "političke konstrukcije realnosti", dakle na način na koji je samo bilo konstituisano. Iz ovog začaranog kruga izlaz je trebalo da osigura brzo rastuća grupacija preduzetnika, koja se formira na temelju zakonski utvrđenog prava na privatnovlasničku ekonomsku delatnost. Ovde se, međutim, javlja drugi problem - način stvaranja te grupacije. Zbog različitih razloga (veličine potrebnog kapitala, brzine postizanja profita itd.), ona se samostalno formira pretežno u trgovini i uslugama. Privatizacija državnih industrijskih preduzeća, koja su najčešće velika, suočava se s velikim teškoćama. U Jugoslaviji je, npr., zbog sankcija Ujedinjenih Nacija, novi preduzetnički sloj u tesnoj vezi s državom, spekulantskog je karaktera, usmeren na polu/kriminalizovane aktivnosti, zaštićen različitim monopolima itd. (up. Lazić, ur., 1994; ali, ta se pojava ne ograničava na Jugoslaviju, ona je karakteristična i za Rusiju - up. Tholen, 1993, Hrvatsku itd.). On

je, stoga, zainteresovan za opstanak sadašnjeg "prelaznog" karaktera sistema, u kojem preovlađuje meki pravni poredak koji mu osigurava najbržu akumulaciju. Tako se na vrhu društva uspostavlja dominacija političko-finansijske oligarhije koja može imati sredstava i razloga da usporava procese društvenog preobražaja prema javno proklamovanim ciljevima. Na taj se način ranije pomenutim uslovima - istorijskim pretpostavkama i delovanju okruženja - koji "postsocijalističke" poretke usmeravaju prema periferijalizaciji, a ne prema modernizaciji, pridružuje još jedan: interesi značajnih društvenih aktera. Jasno je da se u ovom, kao i u prethodna dva slučaja, okolnosti interesnog strukturisanja u različitim zemljama u velikoj meri razlikuju, što za posledicu ima i specifične razvojne perspektive svake zemlje u "tranziciji". Zbog toga se ovaj opšti pojam mora razložiti na posebne, koji će označavati alternativne prelaze prema zapadnom, polu/periferijskom ili nekom trećem društvenom obliku.

Navedena literatura:

- Bowles, S. R. Edwards (1991): *Razumijevanje kapitalizma*, Školska knjiga, Zagreb
Kalanj, R. (1994): *Modernost i napredak*, Antibarbarus, Zagreb
Lazić, M. (1988): *Kapitalizam u evoluciji*, IIC SSOS, Beograd
Lazić, M. (1994): *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd
Lazić, M. ur. (1994): *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd
Popović, M., M. Ranković (1981): *Teorije i problemi društvenog razvoja*, BIGZ, Beograd
So, A. (1990): *Social Change and Development*, Sage Publications
Tholen, J. (1992): Soviet and Western Top Management in Industry, in: G. Lengyel et al., *Economic Institutions, Actors and Attitudes: East-Central Europe in Transition*, Budapest Univ. of Economic Sciences
Tokvil, A. (1994): *Stari režim i revolucija*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Novi Sad

Rezime

Pristup kritičkoj analizi pojma tranzicije

U članku se polazi od uvida da se u dosadašnjim raspravama pojam tranzicije po pravilu svodi na tehničko-instrumentalnu dimenziju - na skup procedura pomoću kojih se komandna ekonomija i jednopartijski politički sistem prevode u tržišno i pluralističko društvo. Ova simplifikacija svodi teoriju društvenog razvoja ponovo na jednolinearnu evolucionu shemu. Zatim se problematizuju tri ključna momenta procesa tranzicije: polazni (socijalistički sistem), ciljni (kapitalizam) i sam tok prelaza. Uobičajena interpretacija socijalizma kao političkog društva ne može racionalno da objasni teškoće "prelaznog perioda" koje nastaju uprkos brzom ukidanju jednopartijskog monopola. Rašireno neoliberalno shvatanje kapitalizma nije samo anahrono nego pogoduje periferijalizaciji istočnoevropskih zemalja. Tekuće razumevanje procesa tranzicije je unutrašnje protivrečno, jer pretpostavlja nužnost kapitalističkog razvoja, a polazi od činjenice socijalističkog odstupanja od "neizbežnog" kapitalističkog razvojnog toka. Unutar perioda prelaza ono uvodi hipotezu institucionalnog vakuuma, zapostavljajući date utvrđene ustanove koje se nužno moraju transformisati. Ostavljajući po strani problem aktera društvene transformacije, ono je prinuđeno da očekuje razgradnju "političkog poretka" novom političkom konstrukcijom realnosti.